

УДК 811.161.2:371.32

СИСТЕМА ВПРАВ З РОЗВИТКУ ОБРАЗНОГО МОВЛЕННЯ УЧНІВ

Т. В. Мельник

У статті пропонується система вправ з розвитку образного мовлення учнів. Аналіз специфіки вправ, теоретичне осмислення їх ролі в умовах неоднорідного мовного середовища створює передумови для створення системи вправ для шкіл з російською мовою викладання. Підкреслюється обумовленість таких вправ методами навчання. Такий підхід пропонується реалізувати на основі вправ трьох груп, які по суті своїй є комплексними, мовленнєвими та передмовленнєвими

Ключові слова: образне мовлення, система вправ, класифікація вправ, неоднорідне мовне середовище.

Прогресивні тенденції розвитку суспільства, що супроводять розбудову України як незалежної європейської держави, диктують соціальне замовлення на всебічно розвинену, духовно багату, самодостатню особистість, людину з високим рівнем комунікативної компетентності, що передбачається Національною доктриною розвитку освіти України у ХХІ столітті та Стандартом мовної освіти.

Навчання української мови як державної в школах з російською мовою викладання має на меті забезпечити активне володіння учнями державною мовою, сформувати в них мовленнєву, мовну, соціокультурну та діяльнісну компетенції. Сучасне осмислення проблем мовної освіти, новий погляд на мову як суспільне явище і навчальний предмет та реалізація їх у школі з російською мовою викладання зумовлює підвищення теоретико-методичного рівня навчання й розвитку учнів.

Ураховуючи, що в школах з російською мовою викладання засвоєння української мови відбувається в білінгвальному середовищі, часто спостерігається досить низький рівень культури мовлення учнів. Виховання мовленнєвої культури тісно пов'язане з оволодінням мовними засобами в будь-якій мовленнєвій ситуації, умінням користуватися багатими ресурсами української мови, правильно й виразно висловлювати свої думки. Образне мовлення як компонент виразності є показником якісного, довершеного мовлення і виступає для російськомовних учнів експонентом світосприймання, характеру, ментальності, інтелектуального і художнього генія українців. Вагомим компонентом підвищення загальної культури та культури мовлення учнів шкіл з російською мовою викладання є розвиток образного мовлення, що своєю чергою впливає на виховання патріотизму, громадянськості.

Проблема розвитку образного мовлення не нова. Через багатоаспектність і складність вона розглядається з таких позицій: психологічні засади розвитку мовлення (Л. Виготський, М. Жинкін, І. Зимня, О. Леонт'єв, О. Лурія, І. Синиця); розробка мовного компонента загальноосвітньої підготовки учнів (О. Біляєв, М. Вашуленко, С. Караман, Л. Мацько, Н. Пашківська, М. Пентилюк, К. Плиско, О. Хорошківська та ін.); збагачення словникового запасу учнів на різних етапах мовленнєвого

розвитку дітей (Н. Гавриш, Н. Голуб, Г. Дідук, Л. Кулибчук, Т. Коршун, В. Тихоша та ін.); функціонування текстів художнього стилю (Л. Варзацька, О. Караман, Л. Мацько, В. Мельничайко, М. Пентилюк та ін.); комунікативний аспект вивчення мови (А. Богуш, Л. Варзацька, Н. Гавриш, В. Капінос, С. Караман, Т. Ладиженська, В. Мельничайко, М. Пентилюк, М. Стельмахович та ін.); культура мовлення (Н. Бабич, Б. Головін, О. Горошкіна, В. Костомаров, Л. Мацько та ін.); визначення компонентів мовленнєвого розвитку в неоднорідному мовному середовищі (Є. Голобородько, Г. Михайловська, Н. Пашківська, М. Пентилюк, М. Успенський, О. Хорошковська).

Вивчення й аналіз сучасної науково-методичної літератури засвідчує недостатність уваги до розвитку образного мовлення російськомовних учнів. Систематичний курс української мови в школах з російською мовою викладання сприяє розв'язанню цієї проблеми, при цьому процес ускладнюється етнічним зіткненням двох мов — російської та української.

Значну роль у реалізації методів і прийомів навчання відіграють дидактичні засоби, до яких відносимо і вправи. Аналіз специфіки вправ, теоретичне осмислення їх ролі в умовах білінгвізму (Г. Аксьонова, М. Баранов, Н. Гез, С. Золотницька, Г. Іваницька, І. Салістра) дозволяє стверджувати, що в побудові системи вправ для шкіл з російською мовою викладання необхідно зважити на їх зумовленість методами навчання. Такий підхід пропонується реалізувати за допомогою вправ трьох груп, що по своїй суті є комплексними, передмовленневими та мовленневими.

Метою статті є спроба шляхом аналізу специфіки вправ показати зумовленість їх (як важливого дидактичного чинника) методами навчання.

Значну роль у реалізації методів і прийомів навчання відіграють засоби (матеріальні та діяльнісні), які в умовах вивчення української мови як другої розглядаються поряд з цілями. Зважаючи на досліджувану проблему, з-поміж загальновідомих (підручник, дидактичні матеріали, що доповнюють підручник; довідники, наочні посібники різних типів, технічні засоби та ін.) ми виділяємо лише ті, що зорієнтовані на формування мовної особистості, забезпечуть розширення образних функцій української мови; творення україномовного середовища, природне бажання учнів висловитися метафорично, нетривіально, образно. Важливою ланкою вирішення цієї проблеми виступає правильно побудована система вправ, через яку відбувається реалізація прийомів і методів.

У зв'язку з цим особливої актуальності набувають спеціальні дослідження, присвячені питанням визначення принципів побудови системи вправ та ефективних видів роботи. Це дало підставу узагальнити матеріал, що стосується вивчення рідної, другої (спорідненої) та іноземної мов, і виділити декілька груп класифікацій, які мають межі пересічення з проблемою розвитку образного мовлення. Так, дослідники О. Бестужева [3] та А. Ломізов [8], ґрунтуючись на особливостях сприйняття і пам'яті, виділяють вправи на запам'ятовування, впізнавання, відтворення тощо. К. Бабов [1] перевагу надає аналізу і синтезу, індукції та дедукції, пов'язуючи ці мислительні операції з необхідністю використання слухових і наочних засобів. І. Рахманов [11] і Б. Есаджанян [5], виходячи з рівня оволодіння матеріалом, роз-

різняють вправи рецептивні і продуктивні. Відповідно до етапів процесу засвоєння матеріалу пропонує побудову вправ І. Грузинська [4]. Як бачимо, такі вправи добираються з опорою на психологічні принципи.

Класифікація, запропонована С. Золотницькою, побудована на лінгвістичному принципі дихотомії, дослідниця виділяє вправи комунікативні та некомунікативні [6]. Оригінальну класифікацію запропонував І. Салістра. В ній виділяються два типи: вправи, що готують до мовлення, та власне мовленнєві вправи, що підтверджується принципом мовленнєвого спрямування [12]. Функціональний принцип у підході до побудови системи вправ знаходимо в класифікації Є. Пассова (мовні, вправи-переклади, трансформаційні, підстановчі, мовленнєві, питально-відповідні, умовно-мовленнєві, імітаційні, власне репродуктивні) [10]. Слушність поділу вправ за способом формування умінь і навичок на імітаційні, оперативні та комунікативні довів у своїй праці М. Успенський [13].

Отже, визначені класифікації, що враховують психологічні, лінгвістичні, лінгводидактичні засади, мають стати основою для побудови спеціальної системи вправ з розвитку образного мовлення російськомовних учнів. Крім того, вагомими в побудові такої системи є дослідження в галузі викладання іноземної та російської мов (О. Бестужева, Н. Гез, Є. Голобородько, В. Іваненко, Н. Казаєва, Г. Михайловська, Е. Соєнко та ін.), а також праці вчених, які займалися проблемами викладання російської мови як спорідненої (М. Баранов, С. Воробйова, В. Масальський, І. Мельниченко, Н. Пашківська, І. Чердніченко, А. Швець та ін.).

Проблемі добору та класифікації вправ і відповідних методичних прийомів, спрямованих на формування комунікативно-мовленнєвих умінь, присвятили свої праці Н. Бондаренко, О. Глазова, С. Караман, В. Мельничайко, М. Пентилюк, М. Стельмахович. Так, В. Мельничайко вправи з розвитку зв'язного мовлення пропонує поділити на дві групи: вправи на спостереження та аналіз готових зразків літературного мовлення; вправи, що потребують творчого підходу до мовного матеріалу [9]. М. Пентилюк, аналізуючи комунікативну основу навчання мовлення, акцентує увагу на розмежуванні таких понять, як навчально-мовленнєві і комунікативні завдання, а також виокремлює з-поміж специфічних прийомів лінгвістичне й стилістичне експериментування, моделювання й конструювання. С. Караман у контексті комунікативних умінь виділяє низку вправ і завдань роботи над текстом. Т. Донченко, В. Мельничайко виділяють мовленнєві вправи, виконання яких залежить від мовленнєвої ситуації.

Проте проблема класифікації вправ залишається остаточно не розв'язаною, різні методисти беруть за основу виділення вправ неоднакові критерії, серед яких: характер виконуваних учнями операцій, характер діяльності учнів, навчальна мета, місце формування навичок мовлення, лінгвістичний зміст, зміст текстового матеріалу, форма мовлення, кількість завдань, дидактична мета в структурі конкретного заняття.

Теоретичне осмислення особливостей неоднорідного мовленнєвого середовища та специфіки образного мовлення в такому середовищі дало підстави стверджувати, що в побудові системи вправ з розвитку образного мовлення необхідно врахувати наступні чинники: система вправ має відповідати таким основним дидактичним

вимогам: урахування вікових особливостей учнів та рідномовних умінь і навичок; урахування знань, що отримуються на уроках російської мови і літератури; набуття знань з української мови та розвиток умінь і навичок у зв'язку з усіма видами мовленнєвої діяльності; зв'язок з уроками української літератури; активізація мисленнєвої діяльності (порівняння, узагальнення, аналіз, синтез, абстрагування, класифікація та ін.); розвиток різних видів пам'яті; навички самостійної роботи; — тобто всі вправи мають бути послідовно розташовані, що відповідає етапам засвоєння знань і формування образномовленнєвих навичок. Зумовленість вправ і завдань методами навчання показано на рис. (с. 122).

Вправи й завдання першої групи, пов'язані з імітаційним методом, за дидактичною метою є підготовчими до самостійної образномовленнєвої діяльності. Вони пов'язуються з репродуктивним характером діяльності та розпізнаванням елементів мовної системи й орієнтовані на операції запам'ятовування та тренінги. Матеріалом для вправ і завдань має бути художній текст, що використовується в зв'язку з аудіюванням та говорінням. Вправи й завдання мають забезпечувати розпізнавання сприйнятого матеріалу, позитивний перенос знань, умінь і навичок (при подібних фактах), уміння розпізнавати на основі асоціацій та самостійно.

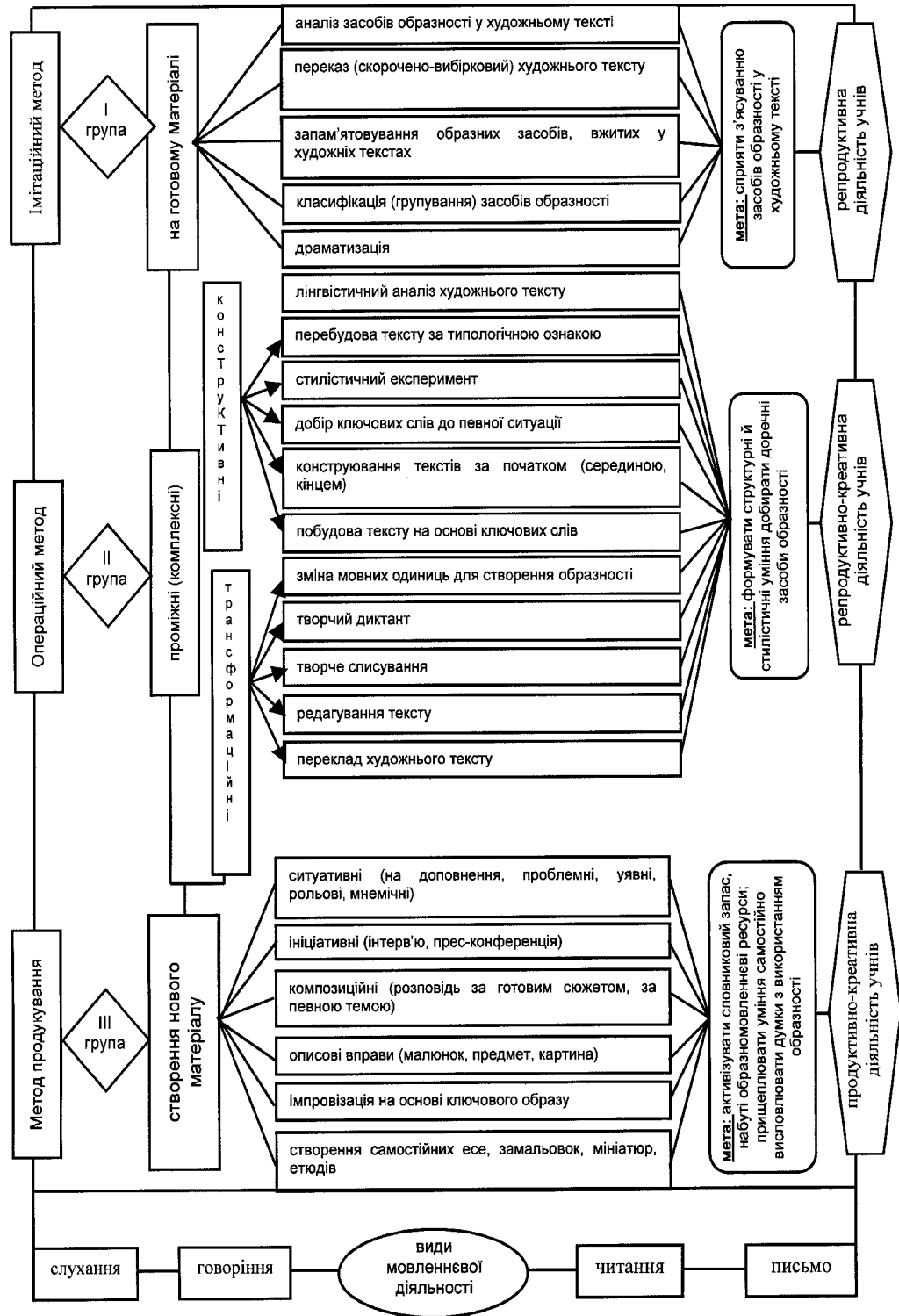
Реалізацією операційного методу навчання образного мовлення виступають вправи та завдання другої групи. В основі їх лежать процеси спостереження та функції аналізу й синтезу, а навчальна мета пов'язана з виявленням та конструюванням. Стосовно вихідного художнього тексту, то він використовується без зміни та зі зміною мовного матеріалу.

За місцем формування навичок вправи і завдання є мовними та передмовленнєвими, а за дидактичною метою в структурі роботи — вступні та ренувальні. Вправи цієї групи орієнтовані на аудіювання, читання і письмо.

Використовуються вправи і завдання з метою забезпечення позитивного переносу знань, умінь і навичок, а при вивченні матеріалу, що не збігається, вони спрямовуються на диференціацію інтерферентних явищ. Особливої уваги заслуговують контрастивні види роботи, які здійснюють розмежування явищ у двох споріднених мовах. Вправи мають бути різноманітними та розрахованими на самостійність учнів. На нашу думку, рівень оволодіння мовленнєвими, у тому числі й образномовленнєвими навичками, перебуває у прямій залежності від правильної роботи учнів саме на етапі виконання тренувальних вправ.

Системою таких вправ передбачається збагачення словникового запасу, вироблення в учнів мовного чуття, ознайомлення з емоційно-експресивною лексикою, що створює підвищену виразність.

Значне місце в роботі з попередження та подолання негативного впливу рідної мови посідають вправи-переклади, які широко використовуються в підручниках. Велику роль у процесі перекладу відіграє оперативна пам'ять учня, оскільки мовний переклад пов'язаний із специфічними мисленнєвими процесами переключення з однієї мовної бази на базу іншої мови. Якщо в слуханні та читанні характер обробки елементів образності носить перцептивний характер, а в говорінні та в письмі — продуктивний, то переклад характеризується як рецептивно-продуктивна діяльність.

Складність вправ-перекладів виявляється в запобіганні (вірогідному прогнозуванні) на основі лінгвістичного досвіду та ситуації спілкування. Такі вправи змушують учня школи з російською мовою викладання заглибитися в потаємну семантику слова на рівні його конотацій, розвивають „чуття мови”, спрямовують дітей до самовдосконалення та внутрішнього прагнення до краси.

На основі вправ-перекладів з рідної мови відбувається нормалізація свідомого застосування набутих знань. Крім перекладу з рідної мови використовуються переклад з мови, що вивчається, на рідну мову та двосторонній переклад. Це можуть бути переклади: а) окремих слів, які використовують для з'ясування акцентологічних, лексичних чи інших особливостей слів (*крислатий, веремія, дошкуляти*) — вони сприяють формуванню навичок добору доречного слова; б) окремих словосполучень чи речень (*Чумацький шлях, водити колодія*) — вони формують навички добору відповідних варіантів, форм, конструкцій; в) зв'язного тексту, який дає змогу тренувати учнів у доборі мовних засобів, акцентує увагу учнів на співвідношенні мовних засобів рідної та вивчуваної мови.

При повному перекладі художнього тексту забезпечується активізація мовних засобів стилю, збагачується словниковий запас (поглиблена робота над синонімією, зіставленням близьких за змістом структур, типовими способами побудови тексту рідною мовою).

У монографії В. Мельничайка „Творчі роботи на уроках української мови” виділяються вправи на членування тексту, зміну мовного матеріалу, побудову мовних одиниць, відтворення деформованого тексту, навчальне редагування, переклад, що пов'язані з креативною діяльністю школярів. Такі вправи та завдання знаходять своє місце й у системі роботи з розвитку образного мовлення. Операційний метод зумовив такі види завдань, у яких школярі вдаються до асоціативного мислення, функцій аналізу і синтезу, активного спостереження, наприклад: асоціативні диктанти, редагування тексту за стильовою ознакою, переконструювання тексту за типологічною ознакою, творче списування, творчий диктант, конструювання тексту за початком, серединою, кінцем, першим словом та ін. Ефективними є програмовані вправи на створення моделей, добір ключових образних висловів до певної ситуації з використанням комп'ютера та без нього.

Отже, основне призначення вправ другої групи — закріпити набуті теоретичні знання про засоби образності, сформувати навчально-пізнавальні та нормативні уміння і навички, забезпечити перенос знань, умінь і навичок з російської мови та формувати уміння діяти за готовим зразком, розвивати мовне чуття, створювати базу для розвитку самостійних образномовленневих умінь і навичок.

Метод продукування реалізується у вправах та завданнях третьої групи, спрямованих на здійснення мовленневих операцій та комунікацію. За навчальною метою — це творчі вправи, за формою — усні та письмові, пов'язані з усіма видами мовленневої діяльності, комунікацією. Вони акумулюють у собі все, що створено системою попередніх вправ.

Особливе місце в наукових дослідженнях посідають перекази з творчим завданням, роботі над якими свої праці присвятили (А. Буяновер, Г. Іваницька, О. Караман,

С. Караман, В. Мельничайко, М. Стельмахович) . Цей вид роботи є найефективнішою формою підготовки до самостійного написання творів і тлом для розвитку образномовленневих умінь і навичок учнів. У зв'язку з переказуванням тексту художнього стилю висуваються завдання: поширити авторський текст через уведення розповіді, роздуму чи опису; змінити особу оповідача; змінити структури тексту; зробити перестановку частин тексту для більшої логічності і компактності викладу; надати оцінку подіям, про які розповідається в тексті; висловити своє ставлення до дійових осіб, подій, явищ; розповісти про те, що найбільше сподобалося в тексті і чому; доповнити текст, зберігаючи авторський стиль викладу; продовжити основний текст переказу; ввести окрему частину тексту. Залежно від завдання текст учнів може вписуватися в структуру первинного тексту під час переказування або становити окрему самостійну частину роботи.

Система попередніх вправ і завдань має зорієнтувати вчителя на мисленнєву діяльність учнів, пов'язану не лише із систематизацією, а й з конкретизацією знань про засоби образності. Слушною для нас є думка М. Баранова про створення смислових груп та виділення опорних пунктів у пам'яті учнів [2], які можна використати і в роботі з розвитку образного мовлення. Вони можуть реалізуватися в завданнях на побудову різного роду висловлювань, в основі яких лежить ситуативний прийом. Такі завдання закріплюють знання учнів про функціонально-комунікативні можливості слова, сприяють активізації словника і формують уміння свідомо добирати словесні засоби, виховують увагу до образного слова. У зв'язку з цим актуалізуються завдання інтерактивного характеру.

Творче висловлювання має стати для учнів оригінальним, розрахованим на слухачів, виразним викладом своїх думок, поглядів, переконань за поданою темою, в якому створюється можливість найбільш доцільно використати образномовленнєвий резерв. Висловлювання можуть мати різні способи викладу думок: розповідного характеру, усні описи, розповідь з елементами опису і навпаки, висловлювання за прикметами чи афоризмами, відгуки на твори різних галузей мистецтва тощо.

Розвиток образного мовлення здійснюється шляхом створення учнями усних та писемних висловлювань малої форми. Створенню самостійних замальовок, есе, мініатюр, етюдів передують вправи та завдання, про які згадувалося вище. Робота над самостійними творами має пройти етапи: спостереження — аналіз — власний твір (робота зі зразками, колективне створення, самостійне написання за ключовими словами й виразами, за початком, самостійно). Робота над твором, як пише Т. Ладженська, „дає вчителю великі можливості допомогти дітям побачити навколишню дійсність, розвинути їхню душу, почуття, розум” [7:113], а тому під час планування роботи слід урахувати мотивацію створення тексту, індивідуальні можливості учнів.

Відтак, у розвитку навичок образного мовлення важливу роль виконують вправи та завдання, які активізують пізнавальну діяльність та сприяють виробленню умінь використовувати образні засоби виразності. Ураховується значення, емоційно-експресивне та стилістичне забарвлення, сфера спілкування, конкретна ситуація мовлення, а також осмислення функцій образного мовлення й прийомів його використання.

Мета висловлювання полягає в увиразненні інформативності, емоційності й експресивності. Так, через систему описаних вправ і завдань у дітей формується поняття про взаємозв'язок у висловлюваннях нейтральних і стилістично забарвлених мовних засобів.

Таким чином, закономірності розвитку мовлення учнів у неоднорідному мовному середовищі мають орієнтувати словесника на цілеспрямовану співпрацю з учнями, створення сприятливих умов для їх подальшого розвитку та самопізнання, на продуманий добір різноманітних прийомів і засобів, які відповідали б навчальним, розвивальним та виховним цілям, забезпечували б розвиток образномовленевих здібностей, розширювали мовленнєву компетенцію школярів. Успішність роботи значною мірою залежить від розуміння вчителем методів навчання та їх особливостей.

Уможливує такий розвиток добре продумана система роботи, яка ґрунтується на дібраних принципах, що, в свою чергу, стимулюють методи і прийоми навчання, зумовлюють добір відповідних вправ, завдань, інших засобів, які й становлять лінгводидактичне забезпечення роботи над образним мовленням російськомовних школярів.

Список літератури

1. Бабов К. Методика русского языка в болгарской средней школе. — София, 1983. — 204 с.
2. Баранов М. Виды упражнений для формирования умений и навыков // Русский язык в школе. — 1993. — №3. — С. 18 – 24.
3. Бестужева О. Н. Система упражнений для закрепления грамматического материала // Иностранный язык в школе. — 1954. — №1. — С. 37 – 43.
4. Грузинская И. А. Методика преподавания английского языка в средней школе. — 5-е изд. — М., 1947. — 222 с.
5. Есаджанян Б. М. Система упражнений по развитию речи // Рус. язык в нач. школе. — 1968. — № 6. — С. 15 – 16.
6. Золотницкая С. П. Упражнения для обучения учащихся 5-6 классов пониманию речи со слуха // Иностр. яз. в школе. — 1960. — №6. — С. 16 – 27.
7. Ладыженская Т. А. Система упражнений по развитию связной устной речи // Совершенствование методов обучения русскому языку: Пособие для учителя. — М.: Просвещение, 1981. — 160 с.
8. Ломизов А. Ф. Изучение пунктуации в средней школе: Проблемы методики / Под ред. А. В. Текучева. — М., 1975. — 181 с.
9. Мельничайко В. Я. Лінгвістичні основи викладання української мови в школі // Мовознавство і школа. — К., 1981. — С. 43.
10. Пассов Ю. И. Коммуникативный метод обучения иноязычному говорению. — М.: Просвещение, 1991. — 276 с.
11. Рахманов И. В. Методика обучения немецкому языку в 8 – 10 кл. — М., 1956. — 343 с.
12. Салистра И. Д. Очерки методов обучения иностранным языкам. — М., 1966. — 123 с.
13. Успенский М. В. Совершенствование методов и приемов обучения русскому языку в национальной школе. — М.: Педагогика, 1972. — 129 с.

14. Хорошковська О. Н. Лінгводидактична система початкового навчання української мови у школах з російською мовою викладання. — К., 1999. — 304 с.

Мельник Т. В. Система упражнений по развитию образной речи учащихся.

В статье предлагается система упражнений по развитию образной речи учащихся. Анализ специфики упражнений, теоретическое осмысление их роли в условиях неоднородной языковой среды создает предпосылки для создания системы упражнений для школ с русским языком обучения. Подчеркивается обусловленность таких упражнений методами обучения. Такой подход предлагается реализовать на основе упражнений трех групп, которые по сути своей являются комплексными, речевыми, предречевыми.

Ключевые слова: образная речь, система упражнений, классификация упражнений, неоднородная языковая среда.

Melnic T. V. A system of exercises for development of figurative speech.

The article contains a system of exercises and tasks for development of pupils' figurative speech. The analysis of specific character of the exercises and theoretical understanding of their role in the conditions of inhomogeneous language surrounding create a background for developing of a system of exercises for schools with teaching in Russian language. The necessity of such exercises is caused by methods of teaching of figurative speech. This approach is suggested to be realized on the basis of three groups of exercises.

Key words: figurative speech, a system of exercises, groups of classifications, inhomogeneous language surrounding.

Статья поступила в редакцию 13 ноября 2006 г.